

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Управление образования администрации Каа -Хемского района

МБОУ СОШ с.Бурен-Хем

СОГЛАСОВАНО

ЗВР

/Ховалыг К.С./

УТВЕРЖДЕНО

Директор

с. Бурен-Хем Бичек А.А./

Приказ № 2/3

от «31» августа 2024г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
курса внеурочной деятельности
«Улусчу ужурлар»
для обучающихся 6-го класса

Составила учитель родного
языка и литературы Карди К.Б.

Бурен-Хем 2024

6-гы класска класстан дашкаар өөренир «Улусчу ужурлар» эртеминин ажилчын программы.

Эге сөс

Улусчу ужур-чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөредилге- кижизидилге ажылынга чогумчалыы-биле ажыглап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистиң республиканың барык шупту школалары «Улусчу ужурлар» кичээлдерин тыва езу-чаңчылдарга даянып, эрттирип эгелээн. Ук кичээлдернин кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш- сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалыы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суюл сайзырап, кижилернин угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харын-даа чүгле чогумчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлинин ролю кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустун ужур-чаңчылдарынга шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылал ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдың үндезини кылдыр Г. Д. Сундуйнуң «Улусчу ужурлар» деп 5-6 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга номун, С.Б.Байыр- оол, С.К Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С.Ч.Шулуу- Маадыр; «Тыва ужур- чаңчылдар 5- 9» А.К.Ооржак, С.Б.Оюн деп болгаш өске-даа тыва чоннуң бурунгу ужурларының дугайында үнгүлээн өөредилге номнарын алган. Улусчу езу-чаңчылдар деп факультатив кичээлинге даянып тургаш кылган бо программа тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын база кижиниң бодун канчаар алдынарының дугайында школага эрттиреринин бир вариантызы болуп турар.

Тайылбыр бижик.

Тыва ёзу-чаңчылдарны кижизидилгенин янзы-буру хевирлеринге ажыглап болур: куш-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш анаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа оске хевирлеринге.

Уруглар кижизидилгези чоннуң бодунуң төөгүзүнден, культуразындан болгаш сүзүүнден дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Программада кезектер уругларның назы-харын, сонуургалын барымдаалап хувааттырган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чуве сактып алыры быжыг, уттунмас болур. Ынчаарга, он ийи хар четкен уругларга кижиниң чаяанының дугайында, төлептиг болурунун дугайында бодалдар-биле шыва ап, оларны боттарының кылып турар үүлгедиглеринге хамаарыштыр боттарының хамаарылгазын тодаргай илередип билиринге кижизидери чугула болур ужурлуг. Амыдыралга эргежок чугула апаргы дег, кижиниң сагыш-сеткилинге, угаан-бодалынга, бодун алдынарынга хамаарышкан чүүлдерге өөредир болгаш кижизидер сорулга-биле ук программа тургустунган.

Ажылды кылып тургаш, тыва ужур-чаңчылдарга база кижиниң сагы-сеткилинин арыг-чаагай, чырык, тура-соруктуг болурунга хамаарыштыр кылдырган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдеринин байлак арга- дуржулгазынга даянган.

6-гы класска өөредир темаларның бөлүктээшкени:

«Кижини – бойду стун дээди чаяалгазы».

1. Кижини чаяаны
2. Кижини угааны
3. Кижиниң октаргайы база сагыш культуразы.
4. Сагыш эргилдези, маны, аптаразы.

5. Назын эргилдези.
6. Кижиниң хаяазы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду.
7. Арага дугайы.
8. Ниити ужурлар (этикет).
9. Кижиниң шимчениглери, көрүжү болгаш кылаш, олут ужуру.

«Улусчу ужур-чаңчылдар» кичээлдериниң **өөредиглиг сорулгалары :**

- уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүдөн бээр туруп келген езу-чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүнгө өөредири;
- езулуг тыва кижиниң овур-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгеренгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредири;
- тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижи-биле чурттап турган база амгы үеде-даа чурттап чоруур оран-савазынга даянмышаан таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажыл чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;
- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунуң) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредири;
- тыва улустуң уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шиитпирлеп чораанының дугайында билигни бээри;
- кижиниң чаяаттынып кээри база аңаа кандыг түннел турар ужурлуг деп чүүлдүн дугайында билигни бээри;
- кижиниң бодун алдынарының дугайында айтырыг чүгө кол болурунун дугайында эге билиглерни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;
- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;
- долгандыр турар чонунга база бойдуска хумагалыг болурунга, оларга хамаарылгалыг сагыыр ужурлуг чүүлдерни сагып чоруурунга чаңчыктырар;
- ава, ача кижиниң хүлээлгелерин медреселдиги-биле билип, өг- бүле амыдыралынга бичиизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;
- каяа- даа чорааш, бодун тыва кижини мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөреникчилер

- «КИЖИ» деп сөстүн хөй талалыгутказын,
- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны (ооң иштинде кижиниң канчаар алдынарының дугайында), ужурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,
- чоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин,
- өг- бүледе кижигүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документилерни,
- өг- бүле бүрүзүнүн сагып чоруур чараш чаңчылдарын билген турар ужурлуг.

Программаның тургузуу:

«Кижини – бойдуштуң дээди чаяалгазы».

1. Кижиниң чаяаны – 6 шак, оон иштинде 1 чугаа сайзырадырының кичээли;
2. Кижиниң октаргайы – 10 шак, оон иштинде 3 чугаа сайзырадылгазының кичээли;
3. Назын эргилдези – 2 шак, оон иштинде 1 хыналда ажыл кичээли;
4. Кижиниң хаяазы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду – 7 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылгазының кичээли;
5. Ниити ужурлар база багай аажы-чаң – 4 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылгазының кичээли;
6. Кижиниң шимчениглери. Карактар. Кылаш, олут ужуру. – 2 шак;

7. Ниити хыналда ажыл – 1 шак;
8. Түңнел-катаптаашкын. – 1 шак;
9. Чырык күзел – 1 шак, ооң иштинде 1 шак чугаа сайзырадылгазының кичээли;
10. Туңнел кичээл. – 1 шак, ооң иштинден 1 шак чугаа сайзырадылгазыныкичээли.

Кижичаяаны-биле холбашкан ужуруларны сагып, эптиг-эвилең чорукка чаңчыгар, аажы-чаң талазы-биле бодун туттунуп билер, культурулуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагырынга чаңчыгар. Кандыг-даа байдалда, кандыг-даа кижилер-биле харылзаа тудуп тургаш, бодун алдынарының эге билиглерин долузу-биле сагып чаңчыккан турар кылдыр өөредир.

6-гы класска “Улусчу ужурулар” эртеминге *«Кижичааяны – бойдустун дээди чаяалгазы»* деп кезекке хамаарыштыр темаларны чарып эрттирери:

Төлептиг кижичааяны болурул? Кижичаяаны. “Кижичааяны” деп атка канчаар төлептиг болурул? Улуг уйгу уржуктары. Кижичааяны. Мага-бот дадыктырарының аргалары.

Кижичааяны октаргайы. Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында. Сагыш эргилдези. “Канчаар сен?” Сагыш маңы. Сагыш аптаразы. Угаан-сагыш ажылы. Күш-ажыл болгаш сагыш. “Шилип алган мергежил”

Назын эргилдези. “Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле”

Кижичааяны хаяазы. Кижичааяны хей-аады. Кижичааяны сүлдези. Кижичааяны сузу. Куът дугайында улусчу бодалдар. “Буян чандыраары”

Арага дугайы. Ч. Чүлдүм “Иениң каргыжы” Ниити ужурулар (этикет).

Кижичааяны шимчениглери болгаш үнү. Карактар. Кылаш болгаш олут ужуру.

Календарь-тематиктиг план. «Кижичааяны – бойдустун дээди чаяалгазы.»

№	Темазы	Үези/ шагы	Кичээлдин хевир	Кичээлге ажылдың хевирлери	Кичээлден уругларның билген турар билиишкиннери болгаш эге билиглери	Кичээлдин эртер хүнү	
						план езугаар	херек кырында эрткен үези
1.	Кириилде кичээл. Төлептиг кижичааяны болурул?	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижичааяны бодунун үүлгедиглерин харыылаары база төлептиг кижичааяны дугайында бодалдар солчур.		
2.	Кижичааяны	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижичааяны деп чүнү ынча деп турарыл база кижичааяны үш дою деп чүл? билген турар.		
3.	ЧСК «Кижичааяны» деп атка канчаар төлептиг болурул?	1	Чугаа сайзырадылганының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры. Чогаадыкчы ажыл	Чогаадыкчы ажылдың дузазы-биле кижичааяны деп атка төлептиг болурунун дугайында бодалын илередип билири.		
4.	Улуг уйгу уржуктары	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Чүге улуг уйгуну амыдыралдың эң коргунчуг, эң күштүг азаларының бирээзи деп санап турарыл база улуг уйгу багай деп чүүлдү билген турар ужурулуг.		
5.	Кижичааяны	1	Чаа чүүл	Беседа.	Шын угаадыг, тура-сорук деп		

			тайылбырын ың кичээли	Башкының тайылбыры.	чүүлдерниң аразында харылзаазын база амыдыралда утказын билген турар.		
6.	Мага-бот дадыктырарын ың аргалары	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Мага-бот дадыктырары чүге херегил база кандыг аргаларны ажыглап болурул? деп чүүлдерни билген турар ужурлуг.		
7.	Кижиниң октаргайы.	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Иштики октаргай деп чүл база оон байдалы мөзү- бүдүштен канчаар хамааржып болурул түңнээр. дугайында		
8.	Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында.	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сагыш культуразы, ак сагыш, кара сагыш дээн ышкаш терминнерни база оларныаразында харылзааларны билген турар ужурлуг.		
9.	Сагыш эргилдези	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Эргилде, кижиниң сагыжының эргилдези, йөрээл, кара сагыштың хоразы дээн билиишкиннерни билген турар.	.	
10.	ЧСК «Канчаар сен?»	1	Чугаа сайзырадылга зының кичээли	Бот ажыл. Чогаадыкчы ажыл. Практиктиг ажыл	ТЕСТ хыналда	.	
11.	Сагыш маңы	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сагыш маңы, үндүрүк- киирик сагыш, өңнүг дүштер көөрү деп билиишкиннерниң аразында харылзааны тодаргайлап билген турар ужурлуг.		
12.	Сагыш аптаразы	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сагыш аптаразы, сагынгыр кижи, «угааны дыдык таар дег» деп билиишкиннерни билген турар.		
13.	Угаан-сагыш ажылы	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижиниң бодунуң сагыжын хынаары, анализ, деңнелге, классификация, систематизация, чогаадыкчы сагыш	.	
14.	ЧСК Бот ажыл. Сагыш хынаары.	1	Чугаа сайзырадылга зының кичээли	Бот ажыл. Хыналда ажыл.	Бот ажыл ТЕСТ	12.12.	
15.	Күш-ажыл болгаш сагыш	1	Чаа чүүл тайылбырын	Беседа. Башкының	Ажылды сагыш-биле кылыры, бодунга тааржыр	.	

			ың кичээли	тайылбыры.	чүүлдү шилип алыры, эчис- сорулга, кижиниң хуу салымы, проблема, кара дер беп билиишкиннерни билген турар ужурлуг.		
16.	ЧСК Чогаадыг «Шилип алган мергежилим»	1	Чугаа сайзырадылга зының кичээли	Чогаадыкчы ажыл.	Бот чогаадыкчы ажыл. Бот хыналда «Чүнү канчаар сен?»	.	
17.	Назын эргилдези	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Назын эргилдези, назын моондаа, иштики октаргай деп билиишкиннер-биле таныжар.		
18.	Хыналда тест «Часкаан олургаш, сагыжың шинчиле»	1	Билиглерин хынаарының кичээли	Хыналда, чогаадыкчы ажыл.	ХЫНАЛДА ТЕСТ		
19.	Кижиниң хаяазы	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Төрел бөлүк улустуң хаяазы, ооң шынар талазы-биле аңгылы деп билиишкиннерни билген турар.	.	
20.	Кижиниң хей- аьды	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Хей-аьт, бедик хей-аьт, хей- аьдын аскымнатпас дэн билиишкиннер.		
21.	Кижиниң сүлдези	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сүлде деп чүл, бедик болгаш чавыс сүлде дугайында буддизмниң өөредиинге даянып билген турар.	.	
22.	Кижиниң сузу	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сус деп чүл, кижиниң сузу канчаар бастынарыл?	.	
23.	Бот ажыл	1		Чогаадыкчы ажыл.	БОТ АЖЫЛ		
24.	Куът дугайында улусчу бодалдар	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Куът деп чүл, кижиниң куъду ойлай берип болур, киж хөлегезин чүге базып болбазыл, куът чүге ээзинден десе бээрип болурул?	.	
25.	ЧСК «Буян чандыраы»	1	Чугаа сайзырадылга зының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры. Чогаадыкчы ажыл.	Ажык чугаа: буян кылыры, буян чандыраы, киж човаа (ооң иштинде ие кижиниң човаа) деп билиишкиннерниң утказын тайылбырлап билген турар ужурлуг.		
26.	Арага дугайы	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Арага деп чүл, ону чүү чүведен кылырыл, арага ижериниң культуразы, араганы хемчээл чок ижер болза, кандыг уржуктарга, моондактарга чедирип		

					болурул?		
27.	ЧСК Ч. Чүлдүм «Иениң каргыжы»	1	Чугаа сайзырадылга зының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры. Сөзүглел- биле ажыл.	Шүлүктүң утказын сайгарып, ие кижиге төлү кижиниң частырыы кайы-хире берге боорул? дээн чижектиг айтырыгларга түңнел кылып билген турар ужурлуг.		
28.	Ниити ужурлар (этикет)	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Этикет деп чүл, аңаа чүлөр хамааржырыл база тыва болгаш орус улустуң чамдык ужурларының ылгалын билген турар ужурлуг.		
29.	Бот ажыл	1	Чугаа сайзырадылга зының кичээли	Бот, чогаадыкчы ажыл	Этикетке хамаарыштыр бот ажыл.		
30.	Кижиниң шимчениглери болгаш үнү. Карактар.	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Шимчениг чүнү илередирил, хол шимчениглерииниң кандыг чогуумча чок талалары барыл, бут шимчениглерииниң кандыг чогуумча чок талалары барыл, кижиниң үнүнден чүнбилип ап болурулбаза карактар көрүжүңге хамаарылга.	.	
31.	Кылаш болгаш олут ужуру	1	Чаа чүүл тайылбырын ың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижиниң кылажы кандыг болурга таарымчалыгыл, кижиниң олуду кандыг болурга таарымчалыг деп санаттынарыл билген турар.		
32.	Хыналда ажыл	1	Билиглерин хынаарының кичээли	Хыналда ажыл.	Чыл иштинде өоренген чүүлдерин түңнээр хыналда ажыл.		
33.	Түңнел катаптаашкын- кичээл	1	Чугаа сайзырадылга зының кичээли	Чогаадыкчы ажыл. Беседа.	Түңнел-катаптаашкын. Ажык чугаа. Оон ыңай чүнү билип алыксап чоруур мен деп айтырыгга харыылаар.		
34.	ЧСК «Чырык күзел»	1	Чугаа сайзырадылга зының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры. Уругларның бодалдар солчуушкун у.	Ырның сөстөрүн сайгарып, чырык күзел деп чүл, чүү чүве хүнден чырык, куштан дүрген бооп болурул ырның сөзүглелинге даянып сайгарган турар.		
	ЧСК Чогаадыг «Улусчу ужурлар» деп эртемден чүнү билип алган мен?»	1	Чугаа сайзырадылга зының кичээли	Чогаадыкчы ажыл.	Чогаадыкчы ажыл.		

“Улусчу ужурлар” эртеминиң «Кижиге – бойдустун дээди чаяалгазы.» деп эгени өөренип дооскан 6-гы класстың өөреникчилери дараазында чүүлдерге өөренип болгаш оларны билген турар:

- кижиниң чаяанынга хамаарышкан бодалдарны;
- эптиг-эвилең чорукка чаңчыккан;
- сагыш-сеткил культуразын билир болгаш ону сагып чоруур;
- иштиги делегейин делгемчидип шыдаар;
- сагыш сеткилин арыглап билир;
- багай чаңчылдарга хамаарыштыр бодунуң удурланышкак уткалыг бодалдарын делгереңгей илередип шыдаар.;
- ниити ужурлар азы этикетти сагып чоруур;
- ада-өгбелерниң чагыын билир.

Ажыглаан литература

1. Алдай – Буучу Кызыл, 1993
2. Байыр-оол С.Б болгаш о.ө. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чаңчылдарын өөредириниң программазы. Кызыл, 2002.
3. Бартан О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер.Кызыл, 1997.
4. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
5. Даржа В.К.Лошадь в традиционной практике тувинцев кочевников.Кызыл, 2003.
6. Казырыкпай Б.О. Эрнин эреси. Кызыл,2001.
7. Камычек.Я. Вежливость на каждый день. Москва «Знание»,1981
8. Кара – Күске К.Ч.Аътка тураскаадыг.Кызыл1995 .
9. 10.Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улустун бурунгу ужурлары . Кызыл, 1994
- 11.Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чаңчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000. .
12. Лагерь Лекарственные растения Тувы. Кызыл,1998
13. «Еше лама» Сопа Ринпоче. Энергия мудрости .Основы буддийского учения.Москва «Цонкапа»,2003.
14. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск «Наука», 200217. 16. .Маннай оол М.Х.,Достай И.А. История Тувы. Кызыл 1996
15. Намзал Э.Х. Холу чемзиг авам сону. Кызыл 1995.
16. Образовательная программа «Несущая свет».Программа клуба молодой семьи. Кызыл, 2003.
17. Ооржак А.К., Оюн С.Б.Тыва чаңчылдар 5-9 класстарга өөредилге программазы.Кызыл,2003
18. Путеводитель Тува. Москва «Авангард», 2004 17. 21.Самбу И.У.,Самбу М.Д. Тыва чоннун бурунгу ажыл – агыйы, амыдыралы. Кызыл, 2004.
22. Салчак К.Б, Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдеси. Кызыл, 1984
19. Серенот С.К. Тыва улусчу эмнээшкин. Кызыл, 1993.
20. Сиянбил М.О, Сиянбил А.А. Традиционный тувинский костюм.Кызыл, 2000.
21. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
22. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 3-4 .Кызыл, 2005.
23. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 1-2 класстарга өөредилге – номчулга ному.Кызыл 2003.
24. Сундуй –оол М.С Городок у подножия Кара-Даша.Кызыл, 2005.
25. Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев.Кызыл, 2003. 2002
26. Тыва улустун алгыш- йорээлдери.Кызыл, 1990
27. Чамзырын М.Ч, Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чаагай чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары.Кызыл, 2000.
28. Чадамба В.Ф. Сүр – кучунун үш оюну. Кызыл,2004.
29. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүглелим. Кызыл,1999.
30. Шактаржык К.О., Биче-оол В.А. Тыва дугайында чугаалар. Кызыл,, 2004..